

Sucevița (jud. Suceava), biserica Tăierea capului Sf. Ioan Botezătorul, pronaos, Viața Sf. Nicolae, scena: Sf. Nicolae salvând de la moarte pe cei trei dregători

VIAȚA MILITARĂ ÎN PICTURA RELIGIOASĂ ROMÂNEASCĂ DIN SECOLELE XIV-XVIII (II)

Prof. univ.dr. Ioan I. SOLCANU¹

ARME DE LUPTĂ

Mult mai numeroase și uneori mai importante sunt imaginile diferitelor arme de luptă reprezentate în izvoarele iconografice ale epocii. Pentru a înlesni studiul acestora le vom clasifica în: 1. *Arme de împungere și de aruncare*; 2. *Arme de izbire și tăiere*; 3. *Arme de aruncare la mare distanță*, categorii stabilite de sistemul clasic european².

Cavaleria

Din această categorie, sulițele și lănciile sunt întâlnite cu mare frecvență în pictura murală a Țărilor Române din veacurile XIV-XVI. Se face adeseori confuzie între suliță și lance, prima fiind o armă preferată a infanteriei, iar cea de-a doua specifică luptătorului cavalerist. Spre exemplu, informațiile documentare ale vremii atestă că pedestrima moldoveană utiliza, în afară de arc, și sulița³. Se întâlnesc însă și abat-eri de la această deprindere, de unde provine, în parte, și confuzia, căci în veacul al XVI-lea sunt pomenite unele detașamente de sulițași călări⁴. Faptul este confirmat de altminteri și de materialul iconografic. Frecvențele confuzii între cele două tipuri de arme se datorează însă și relativei lor asemănări, deoarece atât lancea, cât și sulița se compun din vârfuri de fier și hampă de lemn, ceea ce le diferențiază fiind forma și dimensiunile fierului.

Lancea, armă preferată a cavaleristului, are două părți bine distincte: hampa de lemn de secțiune rotundă și fierul propriu-zis, masiv și ascuțit, în secțiune rombică sau triunghiulară, de o masivitate deosebită determinată de nevoia de a penetra armurile⁵. Un exemplar descoperit la Suceava, datând din veacul al XVI-lea, are înălțimea de 24,5 cm și este lucrat în patru muchii egale, late de câte 6 cm, fiind ușor ascuțit la vârf și prevăzut cu tub de înmănușare la hampă, puțin evazat la bază⁶.

În iconografia feudală românească acest gen de lance apare în picturile bisericii de la Pătrăuți⁷, pe unele cahle descoperite la Suceava⁸, în *Sinoadele ecumenice* din pictura pronaosului bisericii mănăstirii Sucevița sau pe unele cahle de la biserica mănăstirii Mihai Vodă din București, unde „cavalerul ține în mâna dreaptă o lance cu vârful în muchii ascuțite și cu hampa lungă, cu banderolă”⁹.

În pictura bisericilor Arbure, Probota, Humor, Dobrovăț din Moldova sau Stănești – jud. Vâlcea din Țara Românească acestea pot fi văzute în mâinile sfinților militari figurați în primul registru al naosului, dar și în alte scene din ciclul *Patimilor*, unde apare un gen de lance cu vârful foliform și de aceeași dimensiuni, precum cel descris mai sus.

Aceste imagini sunt confirmate de descoperirea în orașul feudal Baia a unui vârf de lance foliform, cu o lățime maximă de 3,4 cm și cu o lungime totală de 31,3 cm, cu tub de înmănușare pătrat „dispus în așa fel încât una din laturi se continuă cu o nervură mediană pe lama lănciei”¹⁰, consolidând astfel rezistența tocmai a acelei părți metalice care avea de suportat cele mai mari tensiuni. Datarea acestuia între sfârșitul

veacului al XIV-lea și mijlocul veacului următor vine să confirme, o dată mai mult, informațiile documentare conform cărora lancea constituia arma de bază în dotarea cavaleriei ușoare a lui lancu de Hunedoara sau a unor pâlcuri și steaguri din oastea lui Vlad Țepeș¹¹. Aceasta se explică, în parte, și prin relativa ușurință în realizarea unei astfel de arme, așa încât orice meșter fierar putea executa comenzi de asemenea lăncii. De altminteri, în săpăturile de la cetatea de pământ de la Bârlad a lui Ștefan cel Mare au fost descoperite câteva vârfuri foliforme de lance, între care unul pare a fi modelat cu mai puțină pricepere¹². Tocmai acest lucru a determinat pe specialiștii în domeniu¹³ să considere că astfel de lăncii erau lucrate nu de meșteri fierari „specializați” în confecționarea armelor, ci de aceia care se ocupau cu astfel de îndeletniciri în mod ocazional. Aceștia din urmă realizau așa-numitele „fușturi” sau „fuște”, menționate frecvent de documente¹⁴, de cronici¹⁵ sau de alte izvoare ale epocii¹⁶.

Corpurile de cavalerie care îl însoțesc pe Faraon în scena *Urmărirea evreilor* din groznița mănăstirii Sucevița sunt înarmate cu lăncii ale căror vârfuri au formă romboidală la bază sau foliformă, cu tub de înmănușare prelung și ușor evazat. Absolut toate sunt prevăzute cu banderolă. Întrevedem aici acea lance mai ușoară, cu hampa șanțuită de-a lungul lemnului și cu steguleț la baza vârfului de fier, introdusă de italieni la mijlocul veacului al XV-lea și utilizată până la mijlocul veacului al XVII-lea¹⁷.

Sulița, armă întrebuițată de infanterie, are hampa mai lungă decât lancea, între 5 și 8 m, cu fierul scurt obișnuit, în formă de frunză sau cu vârf lobat¹⁸. Imagini ale acestei arme întâlnim frecvent în iconografia medievală românească, în broderie, în pictura murală, în miniatură și pe ceramică începând din veacul al XIV-lea și până către sfârșitul veacului al XVII-lea. Faptul îngăduie chiar stabilirea unor tipuri ale acestei arme, precum și evoluția lor în veacurile XIV-XVII. Astfel, în pictura interioară a bisericilor Voroneț, Pătrăuți, *Sf. Nicolae* - Popăuți (Botoșani)¹⁹ sau pe zavesa din 1500 de la mănăstirea Putna²⁰ vârfurile sulițelor au formă romboidă la bază, sunt ușor prelungite și bine ascuțite. Prezența acestui tip de suliță prevăzut cu tub de înmănușare, subțiat și ușor alungit spre vârf, în pictura murală din Țara Românească, la bisericile *Sf. Nicolae* de la Curtea de Argeș și la Cozia sau, în Transilvania, la bisericile ortodoxe de la Strei, Crișcior, Ribița și la biserica catolică de la Mălâncrav, dovedește largă sa utilizare pe întregul teritoriu locuit de români.

În afara acestui gen de suliță, a fost identificat, pe cale arheologică, în săpăturile de la cetatea de pământ de la Bârlad, și un alt tip, *cu*

vârf filiform, realizat prin ciocnirea unei bare de metal și cu peduncul de secțiune pătrată, ușor torsionat asimetric. Faptul atestă, după opinia specialiștilor, proveniența rurală a acestuia²¹.

Fără a putea stabili cu exactitate tipul de suliță reprezentat în pictura bisericii maramureșene de la Budești-Susani, realizată la 1760 de către zugravul Alexandru Ponehalschi²², îi semnalăm totuși prezența. Considerăm însă că aici pictorul se încadrează mai curând unei tradiții iconografice decât unei sugestii determinată de realitatea cotidiană.

Dacă documentele iconografice și arheologice permit reconstituirea tipologică a acestei arme, cele scrise confirmă proveniența ei. Cele mai multe știri arată că sulița era adusă în țările de la est și de la sud de Carpați din Transilvania, unde meșteșugurile de prelucrare a fierului erau mult mai evolute. Astfel, un document din 1543 ne informează despre o suliță confecționată special pentru Petru Rareș și adusă de la Bistrița²³. În registrele de cheltuieli ale breslelor orașului Sibiu sunt atestate, pentru anul 1492, nu mai puțin de 24 de sulițe de mână, iar în inventarul armamentului din orașul Sibiu pentru perioada 1552-1555 sunt menționate 5191 bucăți²⁴, cantitate ce situează această armă între cele mai răspândite.

Către aceeași perioadă, mijlocul veacului al XVI-lea, va fi întâlnită și sulița al cărui vârf are bază dreaptă sau ușor ascuțită în unghi și cu vârf prelung, suliță prezentă în pictura bisericilor Humor și Moldovița și purtată de ostași în scena *Răstignirii*, din semicalota absidei de nord a bisericii Moldovița²⁵, sau în *Lepădarea lui Petru*, din naosul aceluiași edificiu²⁶.

Arme de izbire și de tăiere

Dintre armele de izbire – *ghioaga* sau *măciuca*, *buzduganul*, *toporul greu*, *barda* sau *bârdișa*, *halebarda*, *sabia* și *spada* – mai toate sunt reprezentate în pictura murală din Transilvania, Țara Românească și Moldova din veacurile XIV-XVIII.

Ghioaga sau *măciuca*, armă de luptă a țăranilor români în epoca feudală, este atestată de cronici, iar mai târziu de folclor. Ea putea fi confecționată relativ ușor, de orice țăran, din lemn de esență tare – carpen, corn etc. – destinând lovirii acea parte noduroasă, mai rezistentă prin însăși natura sa.

Imaginile unor astfel de arme „populare” pot fi văzute în cea de-a patra scenă de pe ferecătura de argint a raclei Sf. Ioan cel Nou de la Suceava²⁷ și datând din prima jumătate a veacului al XV-lea²⁸.

Spre sfârșitul veacului al XV-lea sau începutul veacului următor, în pictura interioară a bisericii *Sf. Nicolae* din Bălinești, în glaful ferestrei nordice a pronaosului, regăsim alte imagini ale ghioagei. Către jumătatea veacului al XVI-lea, la 1547, alte ghioage sunt figurate în pictura exterioară a bisericii Voroneț, în scenele care ilustrează *Viața Sf. Ioan cel Nou*, în care legendarul personaj este bătut cu măciuci și ciomege. La hotarul veacurilor XVI-XVII revedem aceleași arme la soldații pedestri, însărcinați cu paza căruțelor, din scena *Urmărirea evreilor de către Faraon* din gropnița bisericii mănăstirii Sucevița.

În pictura bisericilor de lemn de la Călinești-Căeni (1754) și Ieud (circa 1782), ambele din Maramureș, zugravul Alexandru Ponehalschi pune în mâinile lui Cain și ale „tâlharilor care au bătut pe om în cale și l-au lăsat pe el gol” aceleași măciuci de lemn²⁹.

În unele cazuri, spre a i se spori rezistența și forța de lovire, măciuca era ținută cu țepi de fier sau cuie, dar iconografia feudală românească nu ne rezervă astfel de imagini. O asemenea armă se păstrează în Muzeul Militar Național „Regele Ferdinand I”³⁰. Prezența acestei arme la români până târziu, în veacurile XVII-XVIII, utilizată probabil ca armă de apărare individuală împotriva loților, așa cum lasă să se înțeleagă textul însemnărilor care însoțesc picturile lui Alexandru Ponehalschi de la bisericile maramureșene, este atestată și de folclor:

„Și o ghioagă nestrujită

Cu piroane ținută

sau

„Și cu ghioagă nestrujită,

Numai din topor cioplită

Care când o învăteam,

Proască prin dușmani făceam

*Câte opt pe loc turteam*³¹.

Buzduganul este întâlnit în iconografia epocii, îndeosebi în veacurile XVI și XVII, atât ca armă de luptă, cât și ca însemn al puterii, în prima ipostază este figurat în scena a șaptea din *Viața Sf. Ioan cel Nou* la frescele exterioare de la Voroneț și la cele interioare de la biserică *Sf. Parascheva* - Roman, iar la Sucevița apare atât în scena a patra a aceleiași teme (pridvor, peretele sudic), cât și în cea de-a șaptea scenă (peretele vestic al pridvorului). În această ultimă scenă, guvernatorul cetății și un oștean lovesc sfântul cu buzdugane de formă romboidală, cu mai multe fațete și prevăzute cu cozi scurte. Nu este poate de prisos să amintim că astfel de imagini ale buzduganului fațetat și de formă romboidală apar și pe ferecătura de argint a pomenitei racle a Sf. Ioan cel Nou³².

Buzdugane identice, destinate tot luptei, sunt figurate pe o serie de cahle și plăci decorative descoperite la curtea domnească din Vaslui, imagini în care arma este purtată de călăreți³³. Acest fapt vine să confirme știrile conform cărora buzduganul era întrebuițat mai cu seamă în lupta călare. De altminteri, piatra funerară a lui Radu de la Afumați, care se află în biserica episcopală de la Curtea de Argeș, ni-l înfățișează pe voievod călare și purtând în mâna dreaptă un buzdugan de aceeași tipologie³⁴. Pe o altă piatră funerară, cea a lui Albu Clucerul de la mănăstirea Vieroși³⁵, este sculptat un buzdugan asemănător, trimitere sugestivă la eroismul dovedit în lupta cu această armă de către cel aco-perit de lespede funerară.

Deosebirea între buzduganele de luptă și cele de paradă constă în materialul din care se confecționau: cele de luptă erau din fier, iar cele de paradă din argint, adeseori aurit. O

dovadă în acest sens este foaia de inventar a domnului Moldovei, Petru Șchiopul, unde sunt amintite două buzdugane de argint³⁶.

Iconografia de epocă surprinde prezența buzduganelor de paradă, simbol al puterii. Astfel de buzdugane sunt figurate în scenele întâia și a patra din *Viața Sf. Ioan cel Nou*, atât în ferecătura de argint a raclei sfântului, cât și în frescele bisericilor Voroneț, Roman și Sucevița. În aceste scene, în spatele tronului guvernatorului cetății se află un soldat care ține în mâna stângă un buzdugan fațetat, de formă romboidală. Aceeași destinație o au și buzduganele reprezentate în scenele *Iosif cerând de la Pilat trupul lui Iisus*, pictată în glaful ferestrei nordice a naosului bisericii Arbure, la oșteanul dindărătul tronului lui Pilat și *Sf. Gheorghe ucigând balaurul*, de pe pilonul sud-vestic al pridvorului deschis de la biserica Humor. Aici, buzduganul este purtat de unul dintre oștenii din preajma părinților fetei salvate, ca simbol al poziției lor imperiale.

În pictura exterioară a bisericii Arbure, pe peretele vestic, în scena *Ospățul Sf. Gheorghe*, unul dintre demnitarii plasați în spatele împăratului Dioclețian ține un buzdugan ale cărui fațete par a fi arcuite, model confirmat de exemplarul descoperit la Suceava, în întregime din fier, cu opt fațete ușor curbate, înalte de 7,4 cm și late de 2 cm³⁷.

Un buzdugan asemănător găsim într-o gravură de la 1641-1643 din *Carte românească de învățătură*, în scena care prezintă momentul întâmpinării moaștelor Sf. Parascheva, la Iași, de către Vasile Lupu și suita sa. Îndărătul voievodului, în imediata sa vecinătate, doi boieri poartă buzduganul și halebarda³⁸. Importanța unei atari reprezentări este remarcabilă prin contemporaneitatea acesteia cu momentul ilustrat, fiind un document iconografic de

prim ordin atât pentru momentul în sine cât, mai ales, pentru elementele de costumație și de protocol înserate în scenă.

Barda sau bardîșa. Referitor la ultimul tip de arme din categoria celor de izbire-lovire, dar prevăzute cu tăiș – barda sau bardîșa și toporul greu – pictura murală și miniatura epocii în discuție prezintă câteva prețioase imagini care, corelate cu informațiile cronicarilor sau cu rezultatele săpăturilor arheologice, pot conduce la unele clarificări nu lipsite de interes.

O știre deosebit de interesantă despre bardîșă, ca armă de luptă, oferă Miron Costin. Referindu-se la lupta polonezilor cu turcii, din 1621, cronicarul menționează că voievodul Moldovei, Alexandru Iliș, „a dat cazacilor o mie de haiduci cu bardîșe”, pentru ca mai apoi să precizeze că „acestea iaste un fel de arme, topoară cu coade lungi”³⁹. Autorul reia informația cu privire la forma acestor arme cu prilejul descrierii luptei din 1653 când „au intrat șavgăii întrânșii cu coase și cu topoară ce au ei lungi în coadă”⁴⁰ (subl. ns.).

În iconografia feudală românească nu cunoaștem, cel puțin deocamdată, nici o imagine a acestei arme de luptă, dar prezența ei în epocă este confirmată de câteva exemplare atestate arheologic. Cel de la Călugăreni, cunoscut de mai multă vreme, este din fier masiv, ușor concav, subțiat spre manșon. Corpul propriu-zis al bardîșei este masiv, cu tăiș ușor oblic, având înălțimea egală cu lățimea de 25,3 cm⁴¹.

Se apreciază că exemplarul de la Călugăreni ar data de la sfârșitul veacului al XVI-lea, caz în care este posterior celui recent descoperit la Baia și ale cărui dimensiuni sunt apropiate de cele ale modelului din Țara Românească, având 25,4 cm înălțime și 21,5 cm lățime⁴². Nu excludem posibilitatea utilizării acesteia și ca unealtă de lucru în prelucrarea lemnului.

Topoare-securi. După aprecierile specialiștilor, securile ar fi de două feluri: a) *grele, cu un tăiș*, folosite de pedestrași; b) *mici, cu unul sau cu două tăișuri* după moda orientală, cu coada scurtă, mânuite în lupta călare⁴³.

În categoria primelor pot fi încadrate acele topoare grele, cu cozi lungi, reprezentate de Anastasie Crimca într-un *Tetraevangheliar* de la începutul veacului al XVII-lea, în scena *Iisus prins de mulțime*, în care doi dintre cei pregătiți a lovi pe Iisus au asemenea arme ținute fie cu ambele mâini, fie cu o singură mână⁴⁴. Nici în acest caz nu excludem posibilitatea ca în timp de pace aceste arme să fie întrebuințate ca unelte în prelucrarea lemnului, îndeosebi pentru doborârea arborilor. Utilitatea lor era în primul rând de unelte și apoi de arme.

În scena *Urmărirea evreilor de către Faraon*, din gropnița bisericii mănăstirii Sucevița, patru dintre soldații care asigură paza celei de-a doua căruțe din planul secund sunt înzestrați cu un gen de secure având lama dispusă simetric față de muche și prevăzută cu coadă scurtă. Armele sunt purtate pe umărul drept și întvedem în aceste imagini cel de-al doilea tip de secure.

Halebardele reprezentate în pictura murală feudală românească sunt de o tipologie deosebit de variată. Afirmția este confirmată atât de grupul de halebardieri turci din scena *Aseziul Constantinopolului*, de pe fațadele bisericilor Humor și Moldovița, cât și de grupul halebardierilor din scena *Urmărirea evreilor de către Faraon*, din gropnița bisericii mănăstirii Sucevița. Unele dintre imaginile acestor halebarde sunt confirmate și de săpăturile arheologice, fapt ce sporește valoarea lor documentar-istorică. Astfel, în scena *Prinderea lui Iisus*, din naosul bisericii Bălinești, este figurată o halebardă având forma unui fragment de disc⁴⁵. Or, halebarde de o configurație asemănătoare, datate pentru mijlocul veacului al XIV-lea și până în a doua jumătate a veacului al XV-lea, au fost scoase la iveală de săpăturile arheologice din orașul medieval Baia⁴⁶.

Frescele de la Bălinești confirmă și un alt gen de halebardă, apreciat de specialiști ca fiind „tipic moldovenesc”, descoperit la Cetatea Neamțului și datat către sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare. Acest tip de halebardă are forma unei securi cu tăiș rotunjit și cu două lame puternice de sulită, unul opus securii și utilizat pentru agățare, iar celălalt situat în vârful halebardei, cu funcția de împungere⁴⁷. Prezența și frecvența acestui tip de halebardă este confirmată atât de pictura, cât și de ceramica epocii. Astfel, alte trei imagini ale unei astfel de halebarde pot fi văzute în scena *Ducerii lui Iisus*, figurată în naosul bisericii *Sf. Nicolae* – Popăuți (Botoșani), în registrul al doilea de pe peretele nordic.

Pe una din cahlele de la curtea domnească din Vaslui, datată în vremea lui Ștefan cel Mare, este figurată o halebardă al cărei fier propriu-zis, înalt și ușor curbiliniu, este prevăzut cu o secure mică, cu tăiș drept, iar în partea opusă este dispus un cârlig lung și puternic, recurbat, pentru agățarea și doborârea adversarilor călări⁴⁸. O atare halebardă, datată în același veac XV, poate fi văzută în muzeul județului Buzău⁴⁹.

În aceeași scenă a *Prinderii lui Iisus*, din pictura interioară a bisericii *Sf. Nicolae* – Bălinești, sunt figurate două arme din ramura corseca (originare din Corsica⁵⁰), cu lame drepte, în formă de trident,

specifice sfârșitului de veac XV și începutului de veac XVI⁵¹. După știința noastră aceste imagini sunt singulare în frescele românești de epocă.

Într-o gravură din *Cartea românească de învățătură*, tipărită la Iași în vremea domniei lui Vasile Lupu și care îl reprezintă pe voievod primind moaștele Sf. Parascheva, este figurată o halebardă cu fierul înalt și curbiliniu, ca cel de pe cahla vasluiană amintită, având de o parte o secure cu tăiș semicircular, iar în partea opusă a acesteia fiind dispusă o secure cu tăiș drept⁵².

Utilizarea halebardelor în armata română din acele timpuri este confirmată statornic de documente. La sfârșitul veacului al XV-lea, în turnurile de apărare ale Sibiului existau cinci halebarde⁵³, pentru ca într-o statistică din 1575 să fie atestate 57 de bucăți⁵⁴. De altfel, halebardele din Țara Românească și Moldova erau, de cele mai multe ori, tot de proveniență transilvană. Registrul de socoteli al armurierului sibian Conrad Haas atestă că la 6 ian. 1557 se primeau din Moldova, spre reparat, șapte halebarde, dar elibera numai șase, deoarece una îi fusese furată la Mureș, lângă Alba Iulia⁵⁵.

Halebardele erau folosite atât pe câmpul de luptă, cât și pentru garda personală a voievodului. Faptul este dovedit atât de amintita imagine din miniatura de pe *Cartea românească de învățătură*, cât și de un raport păstrat în arhivele Vaticanului, care informează despre cei 50 de halebardieri albanezi și greci din garda voievodului moldovean Petru Șchiopul⁵⁶.

Săbiile și spadele sunt frecvent amintite în izvoare ca arme principale de luptă ale românilor. Analele mănăstirești din Przeworsk atestă că ostașii care l-au însoțit pe Ștefan cel Mare la Colomeea purtau săbii⁵⁷, în timp

ce o altă sursă a vremii informează că același voievod pedepsea aspru pe oșteanul care nu avea sabie, arc și săgeți⁵⁸.

Săbiile sunt atestate cu frecvență în scrierile cronicarilor Grigore Ureche, Ion Neculce și Miron Costin sau în cele ale lui Dimitrie Cantemir. Spre exemplu, în *Descriptio Moldaviae* se precizează că „iară cu sabia totdeauna fac ei (moldovenii, n. ns.) mai multă izbândă”. Informațiile scrise sunt fericit completate de săpăturile arheologice sau de iconografia epocii. Corelarea tuturor acestora permite chiar identificarea mai multor tipuri de săbii și spade întrebunțate de români în perioada de care ne ocupăm.

În ceea ce privește săbiile, purtate și de ostașii de rând, cum lasă să se înțeleagă și informația mai sus-citată, iconografia veacurilor XV-XVI atestă cu mare frecvență *modelul oriental*. Săbiile de acest tip erau curbe, cu un tăiș pe toată lungimea lor și un al doilea tăiș, mai scurt, pe ultimul sfert al lamei, de unde începe curbura; această parte era, de altfel, mai lată. O atare sabie este figurată în pridvorul bisericii Sucevița, iar o alta în pictura exterioară a bisericii Moldovița, purtată de Sf. Dimitrie.

Aceste săbii se numeau *cimettere*, iar imaginile lor sunt frecvente în ilustrarea *Sinaxarelor* din picturile bisericilor: Probota, Humor (în pronaos, peretele vestic, în *Martiriul Sf. Artenie* și în gropniță); la Moldovița, în interior și în exterior; la Sucevița, în pronaos și în pridvor. În Țara Românească întâlnim imagini ale acestei arme în ilustrarea *Sinaxarului* bisericii mari a mănăstirii Cozia sau în pronaosul bisericii Stănești – jud. Vâlcea.

Numeroasele imagini ale săbiilor de tip *cimettere* sunt confirmate și de frecvența relativ ridicată a atestării lor documentare. Astfel, într-un raport din 14 iun. 1559 al trimi-

sului Veneției se relatează că Iliăș Vodă avea un iatagan „scimettare”, în vreme ce călătorul Fourquevaux menționa „patru soldați înarmați cu cimettere”⁵⁹. Să mai amintim, în același sens, informațiile cuprinse în inventarul averii lui Petru Rareș, inventar trimis sultanului și în care sunt atestate cinci „cimettere” cu mânere ornamentate în argint și 24 „cimettere” comune⁶⁰.

Specialiștii în domeniu confirmă și prezența săbiilor drepte, *de tip occidental*, mai greu însă de deosebit de spade în iconografia vremii. Săpăturile arheologice au identificat unele resturi de săbii drepte, care însă pot fi atribuite și spadelor⁶¹. Înclinăm să credem că o atare sabie dreaptă purta voievodul Bălea, ctitorul bisericii Crișcior (jud. Hunedoara). Pictura interioară a acestui monument este datată la sfârșitul veacului al XIV-lea – începutul veacului următor⁶². Cercetări ulterioare acelora datorate lui Vasile Drăguț consideră că tabloul votiv și, desigur, și restul picturilor interioare ar fi fost realizate la 1411. Această datare a picturilor de la Crișcior are în vedere și corelarea cu frescele de la Ribița, realizate în 1417, cu care prezintă unele înrudiri⁶³. Ctitorul, aparținând nobilimii române care rezistase presiunilor de deposedare ale coroanei maghiare, este portretizat cu soția sa Visa și fiul lor. De cingătorile voievodului și ale fiului său atârnă săbii drepte, protejate de teci ornamentate ca și mânerurile respectivelor arme.

În pictura interioară a bisericii Streisângeorgiu (jud. Hunedoara), în tabloul votiv realizat la 1408⁶⁴, jupânul Chendreș poartă la cingătoare o sabie de dimensiuni medii, ușor curbilinie spre vârf, cu garda dreaptă, iar capătul mânerului ușor curbat în sens invers. Prin aceste elemente, arma purtată de jupanul român Chendreș se aseamănă cu cele ale lui

Gabriel Báthory, de la începutul veacului al XVII-lea și aflate în Muzeul Peleş și Muzeul Militar Central⁶⁵.

Acest tip de sabie este întâlnit în Țările Române și la sfârșitul veacului al XVII-lea. În frescele din pridvorul bisericii mănăstirii Cetățuia de lângă Iași, în scena din stânga ușii de intrare în edificiu, este figurat Sf. Teodor Stratilat cu o sabie asemănătoare, dar garda este prevăzută cu brațe duble; primele sunt drepte, iar celelalte arcuite spre lamă.

Spadele erau purtate, mai ales, de marii demnitari. Aveau lama dreaptă, dar tipologia lor era determinată de numărul și dispunerea șanțurilor, precum și de forma gârzii: cu brațe drepte, înclinate spre lamă sau curbate în sens opus⁶⁶. Spadele au cunoscut însă o întreagă evoluție și diversificare de-a lungul veacurilor XIV-XVIII.

În veacul al XV-lea, în vremea domniei lui Ștefan cel Mare, se pare că exista un tip de spadă specifică Țărilor Române, de vreme ce voievodul comanda unor negustori genovezi o spadă „a la facione valaschesca”, model însă necunoscut meșterilor⁶⁷. Nu este exclus ca acest gen de spadă să fie cu gardă dreaptă, ușor înclinată înainte, cu capetele brațelor puțin prelungite spre vârful lamei, având scopul de a opri alunecarea armei adversarului pe lângă brațele gârzii. Astfel de spade sunt frecvent întâlnite în iconografia Moldovei de la sfârșitul veacului al XV-lea și de la începutul celui următor nu numai în pictură, ci și în broderie. Să amintim imaginile din pictura bisericilor Bălinești, *Sf. Gheorghe* – Suceava (spade purtate aici de sfinții Dimitrie și Gheorghe) și Voroneț (figurată în pictura exterioară a pridvorului în *Viața Sf. Nicolae*). Același gen de spadă este figurat și pe trei broderii de epocă ștefaniană, datate între 1485 și 1510⁶⁸ și anume: dvera decorată cu *Adormirea Maicii Domnului* (muzeul mănăstirii Putna), executată la 1485; steagul de luptă al oștirii moldovene realizat la 1500⁶⁹ și dvera dăruită mănăstirii Putna, la 1510, de către Bogdan al III-lea⁷⁰.

Aceste spade au o altă trăsătură comună, dată de forma discoidală a capului gârzii, asemănătoare, de altfel, cu cele trei spade moldovenesti de epocă de la Muzeul Eski Serai din Istanbul⁷¹. În imaginile de pe cele două dvere de la Putna spadele sunt însoțite de teci, la care se pot distinge marginile ușor îngroșate spre a marca astfel buterola⁷².

Ca tipice moldovenesti sunt apreciate cele două spade descoperite la Deleni (jud. Iași) și la Cetatea Neamțului, ambele datate în a doua jumătate a veacului al XV-lea, având o lungime de până la 125 cm, cu capul mânerului de aceeași formă discoidală, nedeosebindu-se cu nimic de precedentele⁷³.

În pronaosul bisericii mănăstirii Sucevița, pe peretele nordic, în

scena *Sf. Nicolae scăpând pe dregători de la moarte*, este figurată o spadă care are brațele gârzii drepte, cu capetele ușor îngroșate, ca de altfel și capul mânerului. Imaginea acesteia o regăsim într-o miniatură realizată de mitropolitul Anastasie Crimca la scurtă vreme după zugrăvirea bisericii mănăstirii Sucevița⁷⁴.

Tipul „tradițional” de spadă – cu lama lungă, rectilinie și cu gardă cu brațe drepte – poate fi văzut în frescele monumentelor Hlincea, de lângă Iași, Stănești – Vâlcea etc. Prezența acesteia în veacul al XVIII-lea este confirmată iconografic de pictura din naosul bisericii leud (1782), în scena *Alungarea din Rai*⁷⁵.

Paloșul este un alt gen de armă albă întâlnită în iconografia epocii și confirmată de informațiile documentare. Paloșele aveau lama curbă și lățită la vârf, de dimensiuni mai mici decât săbiile și spadele, cu garda dreaptă⁷⁶. Imagini ale acestei arme pot fi văzute pe câteva cahle din vremea lui Ștefan cel Mare, descoperite pe locul curții domnești de la Vaslui⁷⁷.

În Moldova paloșele erau importate, de vreme ce privilegiul din 3 iul. 1460 dat negustorilor din Liov menționează „săbiile ungurești și paloșele”⁷⁸. Supoziția este confirmată de un document iconografic aflat în altarul bisericii evanghelice din Mediaș. În scena *Sărutul lui Iuda*, personajul din prim-plan are o armă asemănătoare cu cele descoperite pe amintitele cahle vasluiene. Picturile edificiului din Mediaș sunt datate în primele decenii din a doua jumătate a veacului al XV-lea și stau sub influența școlii de pictură vieneze⁷⁹.

O imagine târzie a unui paloș, din veacul al XVIII-lea, este datorată pictorului Alexandru Ponehalschi în scena *Drumul crucii* din biserica Budești-Susani (Maramureș)⁸⁰.

Arme de aruncare la mare distanță

În această categorie sunt cuprinse atât armele tradiționale – *arcuri, săgeți, tolbe* –, cât și cele de foc – *bombarde sau tunuri și sânețe* ori *puști mici, de mână*, cum mai erau numite în epocă.

Arcul, ca armă de vânătoare și de luptă, era larg folosit de români în veacurile XIV-XVI, fapt dovedit de numeroasele informații oferite de cronicari, de călătorii străini aflați în trecere prin Țările Române sau chiar de documente. Există numeroase dovezi că atât moldovenii, cât și muntenii cumpărau astfel de arme, probabil cu întăritură de fier, de la brașoveni. Astfel, Dan al II-lea confirma brașovenilor în 1422⁸¹ și apoi în 1424⁸² privilegiile comerciale pe care le aveau de la Mircea cel Bătrân și stabilea taxele vamale pentru punctele de trecere de la Pra-

hova, cetatea Dâmbovița și Rucăr, întărind libertatea negustorilor care aveau ca marfă fier, *arcuri, săbii și furci*. Același voievod muntean reducea brașovenilor tariful vamal printr-un document dat în Târgoviște la 10 nov. 1424⁸³, lăsând liberă trecerea fierului, arcurilor și săbiilor, privilegiu pe care îl reînnoia în aceeași localitate la 30 ian. 1431⁸⁴.

După numai un an, în 1432, voievodul Alexandru Aldea îi înștiința pe brașoveni că a primit în ajutor de la moldoveni patru steaguri și le solicita, în același timp, *arcuri, săgeți și puști*⁸⁵. În perioada oct. 1432-mart. 1433, Vlad (viitorul domn Vlad Dracul) informa pe pângarii Brașovului despre pericolul pe care îl constituia Alexandru Aldea care ceruse sprijin turcilor, motiv pentru care le solicita arcuri, săgeți și scuturi⁸⁶. Aceleași arme erau solicitate brașovenilor de către Vlad Dracul în oct.-dec. 1445⁸⁷ și de Laiotă Basarab la 30 mai 1476⁸⁸. O comandă asemănătoare, dar substanțială, era adresată brașovenilor de către Vlad cel Tânăr. Acesta trimitea la Brașov, în 1511, pe Ștefan Pitarul cu 1000 de aspri pentru a cumpăra arcuri, săgeți și tolbe⁸⁹.

În iconografia epocii, în sculptură și în pictură, imaginile de *arcuri* sunt deosebit de frecvente. Acestea apar în scene de luptă, precum cea figurată pe una din laturile sarcofagului sculptat al lui Iancu de Hunedoara, aflat în catedrala romano-catolică din Alba Iulia⁹⁰ sau în pictura exterioară a bisericilor mănăstirești de la Humor și Moldovița; sunt purtate de sfinții militari și în scenele de martiraje, toate dovedind larga întrebuintare a acestor arme de către români până în veacul al XVI-lea.

Toate aceste imagini de arcuri ar putea fi clasificate în două mari categorii: 1. *Arcul simplu, ușor acoladat*; 2. *Arcul tipic oriental, puternic acoladat*, cu două contracurbe în ac-

oladă și mâner în centru, apărut în occident după cruciade⁹¹, frecvent reprezentat în fresce către mijlocul veacului al XVI-lea.

Arcul simplu, ușor acoladat, figurat în frescele interioare de la bisericile *Sf. Nicolae-Domnesc* din Curtea de Argeș, este purtat de Sf. Gheorghe în absida nordică și de un alt personaj neidentificat în primul registru al peretelui nordic din naos. La Voroneț poate fi văzut însă și în exterior în *Zodiacul* din *Judecata de Apoi*. La Arbure imagini ale arcului simplu sunt figurate atât în interior, cât și în exterior. Acest tip de armă este ușor îngroșat la mijloc și asemănător cu arcul sculptat pe piatra de mormânt a lui Petru Arcufex, înhumat la Suceava la 1513⁹². Atât denumirea de „Arcufex”, cât și imaginea de pe piatra funerară de la Suceava probează existența în Moldova a unor meșteri specializați în confecționarea unor asemenea arme.

Arcul puternic acoladat și ușor subțiat la mijloc, cu capetele în contraacoladă, apare în pictura exterioară de pe fațada sudică a pridvorului bisericii Voroneț, în scenele care povestesc legenda Sf. Ioan cel Nou de la Suceava sau în frescele bisericilor *Sf. Parascheva* - Roman, Sucevița, Dragomirna ș.a.

O imagine singulară de arc, a cărei acoladă este dublată, poate fi văzută într-o pictură de șevalet a pictorului Toma din Cluj. Autor al unui altar triptic din Strigoniu, pictorul reprezintă într-un panou momentul săgetării Sf. Egidiu, surprinzând un arcaș care întinde coarda unui arc acoladat și cu capetele în contracurbă, dar cu acoladă dublă⁹³, operă realizată, conform unei inscripții pierdute, la 1427.

Săgeți

O diversitate mai mare o prezintă vârfulile de săgeți figurate în pictura murală de epocă. Acestea pot fi deosebite după sistemul de

prindere, de atașare la săgeată, caz în care identificăm: 1. *vârfuri cu peduncul*; 2. *vârfuri cu tub de înmănușare*. Mai pot fi deosebite și după forma lor, cele mai frecvente fiind vârfulile de formă romboidală și cu aripioare. În zodiacurile de la Arbure și Voroneț vârfulile săgeților au aripioare, iar în partea opusă se disting aripioare stabilizatoare prinse în despicătura cozii⁹⁴.

O atare săgeată cu aripioare stabilizatoare poate fi văzută în pictura naosului bisericii Leșnic (jud. Hunedoara) pe peretele de sud, în scena *Judecății de Apoi*, pictură datată la sfârșitul veacului al XIV-lea și începutul celui următor⁹⁵.

În frescele din pronaosul bisericii mănăstirii Sucevița, în ilustrarea *Sinaxarului*, în scena martiriului sfinților Proclea și Larie, vârfulile săgeților sunt cu peduncul, iar aripioarele stabilizatoare sunt fixate de săgeți prin intermediul unor legături cu sfoară, în două și chiar trei locuri. Asemenea tipuri de vârfuli de săgeți cu peduncul și de formă romboidală sau cu aripioare sunt confirmate arheologic de săpăturile de la cetățile feudale din Bârlad⁹⁶ și Crăciuna, precum și de la așezările de la Hlincea, Baia⁹⁷ ș.a., unele fiind datate chiar în veacul al XVII-lea. După cum s-a văzut mai sus voievozii Țării Românești din veacul al XV-lea și de la începutul veacului al XVI-lea, Dan al II-lea, Alexandru Aldea, Vlad Dracul și Vlad cel Tânăr, importau săgeți, desigur că din acelea cu vârfuli de fier, cu peduncul sau cu tub de înmănușare și aripioare stabilizatoare (asemănătoare celei figurate în pictura bisericii hunedorene de la Leșnic), de la Brașov. Mai mult chiar, ultimul voievod amintit - Vlad cel Tânăr - solicita brașovenilor și tolbe o dată cu arcurile și săgețile.

Tolbele figurate în picturile murale sunt

purtate de sfinți militari fie pe șoldul drept, fie la spate, pe umărul stâng precum în cazul unui sfânt militar din primul registru de pe peretele vestic din naosul bisericii Arbure sau a Sf. Mercurie de pe fațada de sud a aceluiași monument, în tema *Deisis*.

Adeseori, arcurile sunt purtate pe umărul stâng, la spate, într-un fel de apărătoare, iar tolba este dispusă pe șoldul drept. Din numeroasele imagini ale acestei modalități de prindere a arcului și tolbei amintim doar pe cele întâlnite la sfinții militari Mercurie, Teodor Stratilat și Teodor Tiron din primul registru de pe peretele nordic al naosului bisericii Bălinești sau la sfinții militari Mercurie, Nechita și Procopie din pictura primului registru al naosului bisericii mănăstirii Dragomirna. Importanța tuturor acestor imagini constă, mai cu seamă, în aceea că indică atât forma tolbelor pentru săgeți și arcuri, cât și modalitățile de purtare ale acestora.

Armele de foc

Cele mai interesante imagini de arme reprezentate în iconografia românească a veacurilor XV-XVI sunt, neîndoielnic, cele ale armelor de foc. Există suficiente dovezi documentare că acest gen de arme era cunoscut românilor încă de la sfârșitul veacului al XIV-lea, când în orașele transilvănene Brașov, Sibiu și Sighișoara sunt atestate mai multe familii de turnători de tunuri⁹⁸.

Tunurile erau cunoscute sub denumirile de „bombarde” sau „puști”, „puste”. Într-o serie de documente ale Țării Românești, din prima jumătate a veacului al XV-lea, termenul utilizat pentru a desemna tunurile era cel de „puști”. Voievozii acestei țări, Alexandru Aldea și urmașul său Vlad Dracul solicitau Brașovului să le pregătească spre vânzare „puști”. În cazul voievodului Vlad este impresionantă cifra de *100 de puști* pe care o cerea pârgarilor Brașovului în vederea luptei cu fostul domn Alexandru Aldea, care implorase ajutorul otoman în vederea reluării tronului⁹⁹. În perioada octombrie-decembrie 1443, Vlad Dracul dorea să cumpere de la aceiași brașoveni „silitră să facem *praf de pușcă*”¹⁰⁰.

La cronicarul Grigore Ureche termenul întrebuințat pentru desemnarea tunului este cel de „puste”, iar la Miron Costin înregistrăm pentru prima dată termenul de „tun”.

Se pare că primele imagini de „bombarde” din pictura murală românească sunt cele reprezentate în frescele exterioare ale bisericilor moldovenești de la *Sf. Gheorghe* – Suceava, Humor, Moldovița, în scenele care redau asedierea Constantinopolului de către perși și ava-

ri. Evident că prin introducerea armelor grele de foc zugravii moldoveni au „actualizat” momentul, mărindu-i forța de sugestie. Desenele bombardelor din pictura exterioară de la Moldovița sunt suficient de clare spre a fi descrise. O asemenea bombardă se constituie dintr-o țevă cu diametrul mare, strânsă în partea superioară cu două inele. Întreaga suprafață a țevii este decorată „în solzi de pește”. Țeava tunului este așezată pe un afet cu două roți, lângă care se văd doi luptători, câte unul la fiecare roată. Bombardele sunt orientate spre cetatea Constantinopolului asediată. Din turnurile acesteia ies la iveală alte țevi de bombe sprijinite de creneluri. Cu toate că imaginile acestor arme datează din deceniile trei și patru ale veacului al XVI-lea, prezența lor în dotarea armatelor române este dovedită, documentar sau arheologic, încă din prima jumătate a veacului precedent. Am arătat deja mai sus că voievozii Țării Românești – Alexandru Aldea și Vlad Dracul – cumpărau „puști” de la brașoveni. În cazul Moldovei, cronică privitoare la descrierea asediului Chilei la 1465, deși nu menționează termenul de „pușcă” sau pe cel de „bombardă”, lasă să se înțeleagă fără echivoc că s-au întrebuințat și asemenea arme când notează că „oștenii lui Ștefan cel Mare *loviră și începură a bate* cetatea Chilei și astfel o *bătură* toată ziua” (subl. ns.). În schimb o bombardă de bronz, datată la 1476, confecționată din mai multe piese cilindrice îmbinate una-ntr-alta și întărite la locurile de îmbinare cu nouă frete – cercuri –, a fost scoasă la iveală la cetatea de pământ de la Bârlad. Țeava bombardei era prevăzută, deasupra, cu două inele masive care ajutau la manevrarea acesteia¹⁰¹. După opinia lui I. Bogdan termenul de „w ” aflat în numeroase scrisori ale lui Ștefan cel Mare către brașoveni, trebuie tradus prin „tunuri” sau „bombarde”¹⁰².

S-a văzut deja că o parte însemnată a acestor arme de foc din dotarea statelor române de la est și sud de Carpați era cumpărată de la Brașov, dar documentele indică și alte surse de import. *Relațiunea lui Giovie* precizează că Moldova cumpăra tunuri de la genovezi, iar Ercole Dalmatinul, referindu-se la 50 de tunuri pierdute de Petru Rareș în lupta cu polonii la Obertyn, amintea și un *tun Certaldo* turnat, firește, de renumitul armurier¹⁰³.

Tunurile figurate în scenele *Asediul Constantinopolului*, din pictura exterioară a amintitelor monumente moldovenești, aparțin categoriei de arme grele, întrebuințate la asedierea cetăților. Asemenea tunuri grele apar într-o sculptură din a doua jumătate a veacului al XVI-lea, într-o scenă de asediere a unei cetăți, pe sarcofagul principelui Ioan Sigismund (1571) aflat în catedrala romano-catolică de la Alba Iulia¹⁰⁴.

Se pare că cetatea Sucevei a fost înzestrată cu un tun asemănător, greu, dar a fost stricat de Dragoș „ce au fost portar la Arbure, în cetatea Sucevei, în vremea lui Bogdan voievod”¹⁰⁵. În războiul aceluiasi voievod Bogdan cu polonii, la Liov, tunul cel mare al moldovenilor este rupt, iar căpetenia tunarilor ucisă, povestește cronicarul Wapowski¹⁰⁶.

Către sfârșitul veacului al XVI-lea sporește mult rolul cavaleriei ușoare și al celei grele, chiar în luptele în câmp deschis. Informațiile precizau că Ioan Vodă cel Viteaz dispunea de 80 de tunuri în luptele care preced Roșcanii¹⁰⁷, iar Mihai Viteazul avea la Mirăslău, între celelalte arme și șapte tunuri mari¹⁰⁸.

Armele de foc ușoare, de mână, „sâneța” sunt atestate în documentele Moldovei la începutul veacului al XVI-lea, în vremea lui Bogdan, fiul lui Ștefan cel Mare, care trimitea la bistrițeni, în 1516, pe pârcălabul Pavel cu misiunea de a cumpăra „puști și sânețe de mână”¹⁰⁹. Într-o scrisoare a lui Petru Rareș către brașovenii apare și termenul de „sânețariu”, adică cel care utiliza o sâneță, armă identificată de I. Bogdan între acele trofee luate de moldovenii în lupta de la Feldioara¹¹⁰.

Către mijlocul veacului al XVI-lea reprezenta o imagine de „sâneță”, de fapt o pușcă cu fitil, pictura exterioară de la biserica Voroneț. Meritul identificării acestei arme de foc în iconografia Voronețului aparține cercetătorului Carol König. Arma este figurată în scena Sf. Gheorghe ucigând balaurul, pe fațada de sud a pridvorului. În această scenă, în partea dreaptă a turnului cetății din care privesc mai multe persoane, unul dintre luptători este immortalizat de zugrav în momentul aprinderii pulberii puștii cu fitil¹¹¹.

Pușca cu fitil este formată dintr-o țevă montată pe un profil lucrat din lemn și dintr-un

mecanism de aprindere a pulberii dispus, de regulă, pe partea dreaptă a țevii ca și în imaginea de la Voroneț. Patul și ulucul puștii formau un corp comun.

Frecvența atestărilor documentare ale acestei arme de foc în documentele românești din prima jumătate a veacului al XVI-lea, precum și imaginea din pictura exterioară de la Voroneț executată, neîndoielnic, de meșteri autohtoni, între care și acel Chirii Ionașcu¹¹², constituie dovezi suficiente pentru a susține că încă de atunci luptătorii armatei române utilizau una dintre descoperirile remarcabile ale tehnicii de luptă europene, armele de foc.

O altă imagine a acestei arme, dar datând din a doua jumătate a veacului al XVI-lea, mai precis de la 1571, este redată în sculptura sarcofagului principelui Ioan Sigismund din catedrala romano-catolică de la Alba Iulia¹¹³. Sculptorul a surprins momentul în care pușcașul, „sânețariu”, a dus arma la ochi, sprijinind-o cu mâna stângă, iar patul rezemându-l de umărul drept, în vreme ce cu mâna dreaptă acționa trăgaciul. Imaginea poate îngădui aserțiunea că fitilul de aprindere a fost înlocuit între timp cu un sistem de percutare.

Către sfârșitul veacului al XVIII-lea și începutul celui următor în iconografia românească există mai multe asemenea imagini de puști la care mecanismul de dare a focului este acționat cu degetul arătător al mâinii drepte, ca și în sculptura de pe amintitul sarcofag al principelui Ioan Sigismund.

MILITARY LIFE IN ROMANIAN RELIGIOUS PAINTING FROM 14TH CENTURY TILL 18TH CENTURY (II)

The article presents information about the weapons used in combat that appear in the Romanian religious painting.

Keywords: military life, religious painting, combat, icon, weapon

NOTE

1 Membru titular al Academiei Oamenilor de Știință din România.

2 Cristian M. Vlădescu, Tipuri de arme și armuri folosite de oștile române în a doua jumătate a secolului al XV-lea, în SMMIM, vol. 6, 1973, p. 58.

3 Idem, Arme albe și armuri folosite de oștile române în secolul al XVI-lea, în SMMIM, vol. VII-VIII, 1974-1975, p. 151.

4 I. Bogdan, Documentul Râzenilor din 1484 și organizarea armatei moldovene în secolul al XVI-lea, în AAR. MSI, seria a II-a, tom XXX, 1907-1908, p. 361-441.

5 Cristian Vlădescu, Carol König, Dan Popa, Arme în muzeele din România, București, Editura Meridiane, 1978, p. 18.

6 Cristian Vlădescu, Arme albe și armuri folosite de oștile române în secolul al XVI-lea, în SMMIM, vol. VII-VIII, 1974-1975, fig. 2b, p. 155.

7 Idem, Tipuri de arme și armuri folosite de oștile române în a doua jumătate a secolului al XV-lea, în SMMIM, vol. 6, 1973, p. 61, fig. 3.

8 Ibidem.

9 Idem, Arme albe și armuri folosite de oștile române în secolul al XVI-lea, în SMMIM, vol. VII-VIII, 1974-1975, p. 155.

10 Eugenia Neamțu, Vasile Neamțu, Stela Cheptea, Orașul medieval Baia, Iași, Editura Junimea, 1984, vol. I, p. 59 și fig. 35, 1; 36, 9.

11 Cristian M. Vlădescu, Tipuri de arme și armuri folosite de oștile române în a doua jumătate a secolului al XV-lea, în SMMIM, vol. 6, 1973, p. 60.

12 Mircea D. Matei, Lucian Chițescu, Necatorie istoriceschie vîvodî arheologhicescogo isle-dovania zemleanoi creposti v Birlade, în D.SN,

- VII, 1963, pl. 8, p. 9-11.
- 13 Cristian Vlădescu, op.cit., p. 60-61.
- 14 I. Bogdan, op.cit., p. 437.
- 15 Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediția a II-a P.P. Panaitescu, București, E.S.P.L.A., 1958.
- 16 Psaltirea Șcheiană, ediția Bianu, București, 1889, p. 5, psalmul al II-lea, „Paște-i cu fuște de fier...”.
- 17 Cristian Vlădescu, Carol König, Dan Popa, op.cit., p. 18.
- 18 Ibidem.
- 19 Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare, București, Editura Academiei, 1958, p. 93.
- 20 I.D. Ștefănescu, Broderiile de stil bizantin și moldovenesc în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Istorie, iconografie, tehnică, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, Ed. Academiei, 1964, fig. 23.
- 21 Cristian Vlădescu, Tipuri de arme și armuri folosite de oștile române în a doua jumătate a secolului al XV-lea, în *SMMIM*, vol. 6, 1973, p. 52-60.
- 22 Anca Pop-Bratu, Pictura murală maramureșeană, București, Editura Meridiane, 1982, fig. 5.
- 23 Cristian Vlădescu, Arme albe și armuri..., p. 151.
- 24 Paul Abrudan și Fritz Sontag, Sistemul de apărare al cetății Sibiului în secolele XV-XVI, expresie a concepției războiului popular, în *SMMIM*, vol. VII-VIII, anexa 2, p. 135 și anexa 5, p. 138.
- 25 Virgil Vătășianu, Pictura murală din nordul Moldovei, București, Editura Meridiane, 1974, fig. 65.
- 26 *Istoria artelor plastice în România*, vol. I, București, Editura Meridiane, 1974, fig. 330.
- 27 Teodora Voinescu, Cea mai veche piesă de argintărie din Moldova: racla sfântului Ioan cel Nou de la Suceava, în *SCIA*, 1964, nr. 2, p. 265-289; Idem, Un chef d'oeuvre de l'orfèvrerie moldave ancienne: la chasse dorée de saint Jean le Nouveau în *RRHA*, tom II, 1965, p. 25-40, fig. 6.
- 28 Ibidem, p. 50-51.
- 29 Anca Pop-Bratu, op.cit., fig. 14 și 22.
- 30 Cristian Vlădescu, Carol König, Dan Popa, op.cit., p. 19, fig. 13.
- 31 I. Bogdan, op.cit., p. 437.
- 32 Teodora Voinescu, op.cit., loc. cit.
- 33 Rica Popescu, Cahle și plăci decorative la curtea domnească din Vaslui, în *RMM.MIA*, 1978, nr. 2, p. 67, fig. 4/1, 3, 5; fig. 5.
- 34 *Istoria artelor plastice în România*, vol. I, fig. 252.
- 35 Cristian Vlădescu, Arme albe și armuri..., p. 154, fig. 3/b.
- 36 *DIR*, A, III, p. 91; XI, p. 396; XII, p. 91, apud Cristian Vlădescu, op.cit., p. 156.
- 37 Ibidem, p. 155, fig. 4.
- 38 Ion Bianu, Nerva Elodoș, *Bibliografia românească veche*, tom. I, București, 1903, apud Alexandru Ligor, Elemente din natură sau de inspirație profană din gravurile cărților vechi românești cu destinație ecleziastică expuse în muzeele noastre, în *RMM.Mz*, 1975, nr. 5, p. 71-80, fig. 20.
- 39 Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la Aaron Vodă încoace*, ediția P. P. Panaitescu, București, E.S.P.L.A., 1958, p. 54.
- 40 Ibidem, p. 147.
- 41 Cristian Vlădescu, op.cit., p. 156, fig. 5.
- 42 Eugenia Neamțu și colab., op.cit., vol. II, p. 126 și 128, fig. 45/6.
- 43 Cristian Vlădescu, Tipuri de arme albe..., p. 62.
- 44 G. Popescu-Vilcea, Anastasie Crimca, București, Editura Meridiane, 1972, pl. VIII.
- 45 Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale...*, fig. 782, p. 826.
- 46 Eugenia Neamțu și colab., op. cit., vol. I, p. 68 și fig. 37/1, 38/2.
- 47 Cristian Vlădescu, Tipuri de arme albe și... p. 63, fig. 7.
- 48 Rica Popescu, op.cit., p. 68 și fig. 7.
- 49 Cristian Vlădescu, op.cit., p. 65 și fig. 8.
- 50 Idem, Încercări asupra periodizării și tipologiei armelor albe medievale occidentale (secolele XV-XVIII), în *SMMIM*, I, 1968, p. 109-110.
- 51 Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale...*, fig. 782, p. 826.
- 52 Alexandru Ligor, op.cit., fig. 20.
- 53 Paul Abrudan și Fritz Sontag, op.cit., anexa 2, p. 135.
- 54 Ibidem, anexa 4, p. 137.
- 55 Cristian Vlădescu, Arme albe și armuri..., p. 157, nota 15.
- 56 Ibidem, p. 157.
- 57 N. Iorga, *Istoria armatei românești*, București, Editura Militară, 1970, p. 57-109; Ștefan cel Mare pedepsea cu moartea pe ostașii aflați fără de săgeți, arc ori sabie, p. 110.
- 58 Ibidem, p. 110.
- 59 apud Cristian Vlădescu, Arme albe și armuri..., p. 162.
- 60 Ibidem, p. 163-164.
- 61 Eugenia Neamțu și colab., op.cit., vol. I., p. 67-68, fig. 35/7, 39/2, 36/8.
- 62 Vasile Drăguț, Pictura murală din Transilvania, București, Editura

- Meridiane, 1970, p. 31-33, fig. 27.
- 63 Liana Tugearu, Biserica Adormirii Maicii Domnului din satul Crișcior, în Vasile Drăguț (coordonator) Pagini de veche artă românească, vol. V, București, Editura Academiei, 1985, p. 74.
- 64 Anca Pop-Bratu, Biserica ortodoxă Sf. Gheorghe din satul Streisângeorgiu, în Vasile Drăguț, Pagini de veche artă..., vol. V, p. 286-287; Vasile Drăguț, Pictura murală din Transilvania, p. 34 și nota 86 de la p. 82.
- 65 Cristian Vlădescu și colab., op.cit., fig. 10 și 12.
- 66 Ibidem, p. 12 și urm.
- 67 N. Iorga, Acte și fragmente, vol. III, p. 43.
- 68 Repertoriul..., p. 295-297, fig. 207-208.
- 69 Ibidem, p. 302-303, fig. 211.
- 70 Istoria artelor plastice ..., fig. 363.
- 71 Repertoriul..., p. 353-355, cat. 128-130.
- 72 În săpăturile arheologice de la Baia au fost identificate câteva fragmente de buterole de dimensiuni diverse, vezi Eugenia Neamțu și colab., op.cit., vol. I, p. 68, fig. 35/16, 37/5, 39/5.
- 73 Cristian Vlădescu, Tipuri de arme..., p. 66, fig. 12.
- 74 G. Popescu-Vilcea, op.cit., pl. VIII și XXXIX.
- 75 Anca Pop-Bratu, op.cit., fig. 25.
- 76 Cristian Vlădescu, Arme albe și armuri..., p. 151 și urm.
- 77 Rica Popescu, op.cit., p. 67, fig. 4/1, 3, 5 și fig. 5.
- 78 I. Bogdan, Documentele lui Ștefan cel Mare, vol. II, București, 1913.
- 79 Virgil Vătășianu, Istoria artei feudale..., p. 781-782, fig. 741.
- 80 Anca Pop-Bratu, op.cit., fig. 5-6.
- 81 I. Bogdan, Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Țara Ungurească în sec. XV-XVI, vol. I, București, 1905, p. 19.
- 82 Idem, Documente și regeste, București, 1902, p. 18.
- 83 Idem, Documente privitoare la relațiile..., p. 21.
- 84 DRH, D, vol. I, p. 277.
- 85 Ibidem, p. 294.
- 86 I. Bogdan, Documente și regeste, p. 42; idem, Documente privitoare la relațiile..., p. 62.
- 87 DRH, D, vol. I, p. 387.
- 88 I. Bogdan, Documente privitoare la relațiile..., p. 128.
- 89 Idem, Documente și regeste, p. 141.
- 90 Virgil Vătășianu, Istoria artei europene, vol. II, București, Editura Meridiane, 1972, p. 194 și 402.
- 91 Cristian Vlădescu și colab., op.cit., p. 31.
- 92 Gh. Diaconu, Contribuții la cunoașterea culturii medievale de la Suceava, în MCA, VI, București, Editura Academiei, 1959, p. 915, fig. 1/2; p. 917, fig. 2/2.
- 93 Virgil Vătășianu, Istoria artei europene. Epoca medie, vol. I, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1968, p. 578 și fig. 765.
- 94 Imaginea la Virgil Vătășianu, Pictura murală..., fig. 21.
- 95 Vasile Drăguț, Pictura murală..., p. 26 și urm., fig. 46. În privința interpretării scenei acceptăm explicația dată de cercetătoarea Ecaterina Cencheza-Buculei. Cercetătoarea Maria Mocanu considera că picturile interioare ale bisericii Sf. Nicolae din Leșnic s-au realizat în două etape: în prima fază, plasată la sfârșitul sec. XIV, s-a pictat altarul și, poate, peretele estic al navei, iar în a doua fază a avut loc pictarea navei, până la jumătatea secolului XV. Vezi, Maria Mocanu, Biserica Sf. Nicolae din satul Leșnic, în Pagini de veche artă românească, vol. V, București, Editura Academiei, 1985, p. 106-107.
- 96 Mircea D. Matei, Lucian Chițescu, op.cit., fig. 8/1-7.
- 97 Eugenia Neamțu și colab., op.cit., vol. I, p. 69-70, fig. 36/2-7; 36/11-12; vol. II, fig. 40/1, 3, 13 din secolele XIV-XV; fig. 40/2, 4-12, 14-17 din secolul XV și fig. 40/18-19 din secolele XV-XVII.
- 98 Carol König, Scurt istoric al evoluției armelor de foc portative (secolele XIV-XVIII), în SMMIM, I, 1968, p. 66.
- 99 Vezi supra 86.
- 100 Vezi supra 87.
- 101 Lucian Chițescu, Cu privire la cetățile Moldovei în timpul lui Ștefan cel Mare, în Rdl, vol. 28, 1975, nr. 10, p. 1533-1546.
- 102 I. Bogdan, Documentul Râzenilor..., p. 427-428.
- 103 Constantin Cihodaru, Politica internă în volumul Petru Rareș (coordonator Leon Șimanschi), București, Editura Academiei, 1978, p. 75.
- 104 Virgil Vătășianu, Istoria artei europene, vol. II, p. 194 și fig. 404.
- 105 DIR, A, veac XVI, 1, p. 501.
- 106 apud N. Iorga, Istoria armatei românești, București, Editura Militară, 1970, p. 114.
- 107 Ibidem, p. 184-185.
- 108 Ibidem, p. 278 și urm.
- 109 S. Goldenberg, D. Dan, Bistrița în secolul XVI, în SUBB, fasc. 2, Cluj, 1964, p. 23-85.
- 110 I. Bogdan, Documentul Râzenilor..., p. 428. După opinia lui C. Cihodaru și tunul Certaldo ar avea aceeași proveniență, vezi C. Cihodaru, op.cit., loc. cit.
- 111 Carol König, op.cit., p. 67.
- 112 Ion I. Solcanu, Autorii ansamblului pictural de la Voroneț, în AIIAI, tom XXI, 1984, p. 373-378; Ion I. Solcanu și Preot Costache Buzdugan, Voroneț, Iași, Editura Mitropoliei Moldovei și Sucevei, 1985.
- 113 Virgil Vătășianu, Istoria artei europene, vol. II, p. 194-195 și fig. 404.